

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ

Μια γενική επισκόπηση των αλλαγών στην παραγωγή, διακίνηση, μελέτη και διδασκαλία της λογοτεχνίας που προκύπτουν από τη χρήση των ΤΠΕ

Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ο **Roland Barthes** έχει μιλήσει για το θάνατο του συγγραφέα¹ συμβάλλοντας στην κειμενοκεντρική θεώρηση του λογοτεχνικού έργου. Οι θεωρίες της πρόσληψης και αναγνωστικής ανταπόκρισης παραμερίζουν την κειμενοκεντρική θεώρηση και δίνουν το προβάδισμα στον αναγνώστη και στον τρόπο με τον οποίο τελείται η κειμενική προσέγγιση από τον ίδιο. Τον πρώτο ρόλο πλέον τον έχει ο αναγνώστης.

Μετατοπίζεται το ενδιαφέρον από το κείμενο στον αναγνώστη. Όμως μελέτες και έρευνες που έχουν γίνει καταγράφουν τη φθίνουσα τάση του αναγνωστικού κοινού. Ο **Alvin Kernan** στο έργο του «Ο Θάνατος της λογοτεχνίας»², μιλώντας για το τέλος της ανάγνωσης, σημειώνει ότι στην εποχή του ψηφιακού πολιτισμού, η λογοτεχνία είναι νεκρή, και αν όχι, στην καλύτερη περίπτωση, αργοπεθαίνει.

Η μετάβαση από την εποχή της τυπογραφίας σ' αυτήν της ηλεκτρονικής ίσως εγκυμονεί τον κίνδυνο της απώλειας του αναγνώστη. Οι Νέες Τεχνολογίες μπορούν να αναζωπυρώσουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη σ' έναν πολιτισμό που αίρεται η κειμενική ηγεμονία; Μπορούμε να μιλήσουμε για την ανάδυση της ηλεκτρονικής λογοτεχνίας;

Σ' ένα φάσμα ανησυχιών η λογοτεχνία αντιμετωπίζει την πρόκληση των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου. Νέα δεδομένα προκύπτουν από τη χρήση τους και νέες δυνατότητες προσφέρονται. Πολλοί λογοτέχνες μεταφέρονται στο διαδίκτυο για τη συγγραφή του έργου τους, ψηφιοποιούνται τα κείμενα και αναδύονται με υβριδικές μορφές, μεταβάλλεται η μορφή της ανάγνωσης, προσφέρεται η αλληλεπιδραστική πρόσβαση.

Τα κείμενα μπορούν να ταξιδέψουν ταχύτατα σ' όλον τον κόσμο, να τροποποιηθούν, να δημοσιευθούν χωρίς κόπο και έξοδα, να συμπεριλάβουν οπτικό και ηχητικό υλικό. Νέοι όροι χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τη λογοτεχνία που εγγράφεται σε ψηφιακά μέσα και διακινείται μέσω διαδικτύου (υπερλογοτεχνία, υπερκειμενική λογοτεχνία, δικτυακή λογοτεχνία)³. Διαφοροποιείται η σχέση κειμένου – αναγνώστη.

¹ Barthes Roland, "La morte de l' auteur" στο Essais critiques IV (Paris 1984), σσ. 63-69, στο «Δίκτυα και οθόνες – Βήματα προς μια νέα σχέση με τον γραπτό λόγο», Τερέζα Γιακουμάτου, Περιοδικό Φιλολογος, αρ.τ. 107, σελ. 126-135 Άνοιξη 2002.

² Kernan Alvin, «Ο Θάνατος της λογοτεχνίας», Νεφέλη, Αθήνα, 2001.

³ Λογοτεχνία που γράφεται για το διαδίκτυο και διακινείται μέσω διαδικτύου. Για τους όρους αυτούς βλ. Νικολαΐδου Σ. – Γιακουμάτου Τ., Διαδίκτυο και Διδασκαλία, Αθήνα, Κέδρος, 2001, σ. 287.

Το υπερκείμενο (**hypertext**) - όρος που δημιουργήθηκε τη δεκαετία του '60 από τον **Theodor Nelson**⁴- αποτελεί ένα είδος ηλεκτρονικού κειμένου που είναι εντελώς διαφορετικό από το έντυπο. Είναι οργανωμένο με μη γραμμική μορφή ή αλλιώς, με εδάφια κειμένου που ενώνονται με συνδέσμους οι οποίοι προσφέρουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα διαφορετικών διαδρομών ανάγνωσης.

Προκαλώντας την αλληλεπίδραση, ο αναγνώστης δεν προσλαμβάνει απλά το κείμενο, αλλά το συνδιαμορφώνει με τον δημιουργό του συναποφασίζοντας τη δομή του. Κάποιος άλλος αναγνώστης μπορεί να ακολουθεί διαφορετική διαδρομή. Έτσι το κείμενο υπόκειται σε συνεχή διαμόρφωση. Γι' αυτό το υπερκείμενο χαρακτηρίζεται από δομική ρευστότητα.

Τέλος με το υπερκείμενο ανακατασκευάζεται το θεμελιακό χαρακτηριστικό σχήμα παραγωγής και πρόσληψης λόγου (πομπός - μήνυμα - δέκτης)⁵, καθώς μεγάλο μέρος της ανάγνωσης πραγματοποιείται μέσα από τις οθόνες. Και αφού το ηλεκτρονικό κείμενο διαφέρει από το παραδοσιακό, επηρεάζεται και η αναγνωστική συμπεριφορά⁶. Το υπερκείμενο, το συναντούμε και στη συμβατική λογοτεχνία, όπου ο **Roland Barthes**⁷ το χρησιμοποιεί για να δηλώσει ένα κείμενο παράγωγο από κάποιο άλλο πρωτογενές, το οποίο ονομάζεται «υποκείμενο».

Στη μία περίπτωση έχουμε συνδέσμους που παραπέμπουν σε επεξηγηματικά ή συμπληρωματικά σχόλια, ενώ στην άλλη έχουμε ένα κείμενο που παράγεται από ένα άλλο πρωτότυπο. Και στις δύο περιπτώσεις είναι διακριτός ο διακειμενικός χαρακτήρας του. Σήμερα το υπερκείμενο ως όρος αναφέρεται αποκλειστικά στα υπερκειμενικά προγράμματα των υπολογιστών και στις κειμενικές δομές που μπορούν να συνιεθούν με τη βοήθειά τους και να υπερβεί τις γραμμικές περιορισμένες και καθορισμένες ποιότητες του παραδοσιακού γραπτού κειμένου⁸.

Η τεχνολογική εφεύρεση του διαδικτύου είναι αυτή που, μετά την τυπογραφία, άνοιξε περισσότερους νέους δρόμους στη λογοτεχνία. Ο πειραματισμός και η καινοτομία του συγγραφέα είναι εφικτά. Τα ψηφιακά κείμενα μπορούν να κυκλοφορήσουν σε ελάχιστο χρόνο, να αναμορφωθούν, να τροποποιηθούν, να δημοσιευθούν και να εμπλουτισθούν με οπτικοακουστικό υλικό ενώ η συνεργασία είναι εύκολη και γρήγορη με απομακρυσμένους συνεργάτες.

Στην προσπάθεια των λογοτεχνών να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες που τους προσφέρει η τεχνολογία προέκυψαν τα λογοτεχνικά υπερκείμενα. Σταθμός της υπερκειμενικής λογοτεχνίας θεωρείται το έργο του **Michel Joyce** “**Afternoon**”, που κυκλοφόρησε το 1987⁹, και δίνει τη δυ-

⁴ Project Xanadu, <http://www.xanadu.com.au/xanadu/>

⁵ Jacobson R., Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας, Εστία 1998, Αθήνα σ. 44-46.

⁶ Για μια μελέτη αναγνωστικής συμπεριφοράς του κοινού βλέπε, Γιακουμάτου Τ, - Νικολίδου Σ., Η λογοτεχνία μπροστά στην πρόκληση του διαδικτύου. Μια μελέτη αναγνωστικής συμπεριφοράς του κοινού απέναντι σε ένα υπερκείμενο, στο <http://www.netschoolbook.gr>

⁷ Roland Barthes, Το αρχικείμενο

⁸ Delany, Paul & Landow, George (eds). *Hypermedia and Literary Studies*. London, The MTT Press, 1994

⁹ Joyce M. *Afternoon*, a story, Eastgate Systems Inc

νατότητα στον αναγνώστη να περιηγηθεί στο κείμενο μέσα από εννιακόσιους πενήντα έναν (951) υπερσυνδέσμους σε πεντακόσια τριάντα εννέα (539) χωρία.

Παράλληλα μπορεί να δίνει απλές απαντήσεις (τύπου ναι/όχι) σε ερωτήσεις, χωρίς να του παρέχεται η δυνατότητα παραγωγής συνεχούς λόγου, να συμπληρώνει λέξεις κλειδιά και να διαμορφώνει την ιστορία χαράσσοντας τη δική του διαδρομή. (Γιακουμάτου 2002)¹⁰. Επίσης ο «Πλανήτης Πρέσπα» (www.snikolaidou.gr), ένα αμιγώς υπερλογοτεχνικό κείμενο της Σοφίας Νικολαΐδου, που ακολουθεί τη λογική των υπερσυνδέσμων και αποτελεί μέρος του ομότιτλου έργου.

Το μυθιστόρημα εκδόθηκε σε έντυπη μορφή το 2002 από τις εκδόσεις Κέδρος. Ο αναγνώστης εισέρχεται στο βιβλίο βλέποντας τις εικόνες επτά πλανητών και μπορεί να ξεκινήσει από όποιον πλανήτη θέλει. Παράλληλα υπάρχει η ιστορία του βιβλίου προκειμένου η συγγραφέας να τον ενημερώσει, το βιογραφικό της συγγραφέως και της σχεδιάστριας, τα ονόματα των συντελεστών και οδηγίες.

Τέλος μπορεί να βαδίζει στα μονοπάτια των συνδέσμων και να επιλέξει τα «περάσματά» του σύμφωνα με τις επιλογές του. Το έργο του Mirolad Pavic «Δαμασκηνός» (www.in.gr/books/htm/damask.htm), διήγημα για υπολογιστή και διαβήτη, σε μετάφραση της Ζώγιας Μαυροειδή όπου ο αναγνώστης μέσα από τις επιλογές των συνδέσμων μπορεί να πλοηγηθεί στο έργο κατά τη δική του επιλογή αλλά και να επιστρέψει στο «σταυροδρόμι» των συνδέσμων για να δει τις άλλες εκδοχές.

Η αντίληψη για το κείμενο διαφοροποιήθηκε σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρίες αναδεικνύοντας έτσι την πολυσημία του. Η πολυσημία στα λογοτεχνικά υπερκείμενα είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της πολυτροπικότητάς του (Χοντολίδου, 1999). Των πολλαπλών δηλαδή τρόπων με τους οποίους μπορεί να αποδοθεί το κείμενο. Θεμελιώδη ρόλο στη νοηματοδότηση του κειμένου έχουν οι πολλαπλοί σημειωτικοί τρόποι στην επικοινωνία.

Σ' αυτό το πλαίσιο πολλοί συγγραφείς υπερλογοτεχνικών κειμένων πειραματιζόμενοι, συμπεριέλαβαν εικόνες και ήχους στα έργα τους, εκκτείνοντας το υπερκείμενό τους στο πεδίο των πολυμέσων. Η πλαισίωση του υπερκειμένου με πολυμεσικά στοιχεία επεκτείνει το φάσμα της λογοτεχνίας παρέχοντας τη δυνατότητα πρόσβασης στον αναγνώστη σε τεράστιες ποσότητες δεδομένων σ' ένα σύνθετο δίκτυο οπτικοακουστικών πληροφοριών.

Εύστοχα επισημαίνεται ότι βρισκόμαστε μπροστά στην ανάγκη αξιολόγησης και μέτρησης των αποτελεσμάτων τριών επαναστάσεων που συμβαίνουν παράλληλα: Την τεχνολογική επανάσταση που αφορά την παραγωγή και διάδοση κειμένων, την επανάσταση της ηλεκτρονικής γραφής και την επανάσταση της ηλεκτρονικής ανάγνωσης. Με την ταυτό-

¹⁰Για ελληνική υπερλογοτεχνία βλέπε στα www.snikolaidou.gr, www.greekbooks.gr, <http://www.macedonia.org.uk/bakolas>

χρονη έλευση και των τριών μετασχηματίζεται και η σχέση μας με το γραπτό λόγο (Γιακουμάτου 2002).

Η τεχνολογική επανάσταση καταρρίπτει τη διάσταση του χώρου και του χρόνου με την ταχύτερη διακίνηση κειμένων που βρίσκονται πλέον σε βάσεις δεδομένων και όχι σε κάποιο βιβλίο ως συλλογές κειμένων. Η επανάσταση της ηλεκτρονικής γραφής τροποποιεί την σχέση του κειμένου με το βιβλίο και ο έλεγχος της δομής της σύνθεσης και της εμφάνισής του περνά στον αναγνώστη για να τις χειριστεί ανάλογα με τις προτιμήσεις του.

Τέλος ο αναγνώστης του ηλεκτρονικού κειμένου κινείται με μεγάλη ευκολία στον ωκεανό των γνώσεων και των πληροφοριών, σε μια βιβλιοθήκη χωρίς φυσικούς περιορισμούς κάπου στο διαδίκτυο, έχοντας τη δυνατότητα πρόσβασης σ' αυτές απλώς με ένα κλικ.

Η λογοτεχνία λοιπόν καλείται να αντιμετωπίσει την πρόκληση των Νέων Τεχνολογιών και του διαδικτύου. Προκύπτουν νέα δεδομένα στην παραγωγή, διάδοση και ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων. Δεδομένα τα οποία επιδρούν και στη διδασκαλία της λογοτεχνίας επηρεάζοντας την σημαντικά.

Η χρήση των Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και του Διαδικτύου παρέχει μεγάλες δυνατότητες στη διδασκαλία του μαθήματος, όπως είναι η άμεση πρόσβαση σε βιβλιοθήκες, αρχεία, πηγές, ηλεκτρονικά ανθολόγια, βιβλιογραφικές καταγραφές, εκδοτικούς οίκους, ηλεκτρονικά βιβλιοπωλεία αλλά και ιστοσελίδες των ίδιων των συγγραφέων.

Ό,τι οπτικοακουστικό υλικό μπορούσε μέχρι σήμερα να χρησιμοποιηθεί κατά περίπτωση στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, μπορεί πολύ εύκολα να αναζητηθεί, να ψηφιοποιηθεί και να ενταχθεί με διάφορους τρόπους στο μάθημα. Παράλληλα ο μαθητής ασκείται στην επιλογή και τον έλεγχο της πληροφορίας, μαθαίνει να την χρησιμοποιεί αποτελεσματικά και συμμετέχει στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Η μάθηση γίνεται βιωματική, πράγμα που αποτελεί κύριο ζητούμενο του συγκεκριμένου διδακτικού αντικειμένου. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να προετοιμαστεί καλύτερα για το μάθημα αναζητώντας πληροφορίες και ερευνώντας πηγές σε δικτυακούς τόπους που δεν περιορίζονται στο χώρο της σχολικής βιβλιοθήκης. Αυτό συνιστά πλεονέκτημα για τους εκπαιδευτικούς που βρίσκονται σε απομακρυσμένες περιοχές και όχι μόνο.

Η ιδιομορφία του μαθήματος συνιστά ειδικής ποιότητας μορφωτικό αγαθό, που αποσκοπεί στη διαμόρφωση στάσεων και συστήματος αξιών. Παράλληλα, προσανατολίζει τη διδασκαλία του στην αναγνώριση του λογοτεχνικού έργου και την επικοινωνία του με τον αναγνώστη, που τον οδηγεί στην ανάγνωση του έργου ως πρώτου όρου για την απόλαυσή του¹¹, και όχι στην παροχή γνώσεων όπως συμβαίνει με άλλα μαθήματα.

Η απόλαυση ενός κειμένου βέβαια, προϋποθέτει κι έναν δεκτικό αναγνώστη. Η δεκτικότητα αυτή, όσον αφορά τις σύγχρονες νέες γενιές,

¹¹ Καραόγλου Χ. Λ., Ζητήματα Διδασκαλίας της Λογοτεχνίας, Φιλολόγος, αρ. τ. 89, Φθινόπωρο 1997, σ.σ. 351-359

λόγω της εισχώρησής τους στην ηλεκτρονική πληροφόρηση και την πολυμεσική επικοινωνία και λόγω της μειωμένης επαφής τους με το τυπωμένο βιβλίο, περνά μέσα από την επικράτηση της τεχνολογίας. Έτσι οι Νέες Τεχνολογίες μπορούν να σταθούν σημαντικός αρωγός στη διαμόρφωση του κατάλληλου κλίματος και στη δημιουργία ευνοϊκών προϋποθέσεων υποδοχής ενός λογοτεχνικού κειμένου σε μια σχολική τάξη.

Επίσης μπορούν να δώσουν την ευκαιρία στους μαθητές να μάθουν για τη λογοτεχνία μέσα από το διαδίκτυο, σ' ένα διαφορετικό μαθησιακό περιβάλλον, πιο ελκυστικό και ευχάριστο, όπου θα κυριαρχούν η ομαδικότητα και η συνεργασία.

Η διαμόρφωση κριτικής άποψης εκ μέρους των εκπαιδευτικών σχετικά με το συμβατικό-παραδοσιακό τρόπο διδασκαλίας και τις παραδοσιακές διδακτικές αντιλήψεις, θεωρείται σημαντική για την ανάδειξη των σύγχρονων τάσεων διδακτικής προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων.

Η γνωσιοκρατική προσέγγιση, ο ρόλος του δασκάλου ως κατόχου γενικής ιαχύος νοήματος μέσα στο κείμενο, ο ρόλος του μαθητή ως παθητικού αναγνώστη, αναδιαμορφώνονται υπό τις νέες θεωρητικές αντιλήψεις, που πλαισιώνουν το Διαθεματικό Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών, μετακινώντας το ενδιαφέρον στην αναγνωστική θεωρία και στον ενεργητικό ρόλο του αναγνώστη.

Αναπτύσσεται μια προβληματική όσον αφορά τις δυσκολίες της προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων μέσα στα σχολεία. Είναι εμφανείς οι σκόπελοι της αποσπασματικότητας των κειμένων, της δυσχέρειας της διακειμενικής τους προσέγγισης αλλά και της ένταξης του έργου σ' ένα ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο. Η αξιοποίηση και χρήση των Νέων Τεχνολογιών και ειδικά του Ηλεκτρονικού Υπολογιστή και του διαδικτύου αναδεικνύει πλεονεκτήματα τα οποία άρουν τους παραπάνω περιορισμούς.

Έτσι η διακειμενική προσέγγιση προσφέρεται ως δυνατότητα από τη χρήση του διαδικτύου και τον χαρακτήρα του υπερκειμένου, ενώ είναι εφικτή η πρόσβαση σε ολόκληρο το λογοτεχνικό έργο παρέχοντας την ευχέρεια στον μαθητή να κατανοήσει καλύτερα και να απολαύσει βαθύτερα το κείμενο. Η διερεύνηση του ιστορικοκοινωνικού πλαισίου γίνεται ευκολότερα μέσα από την αναζήτηση πληροφοριών σε συναφείς ιστοσελίδες με το λογοτεχνικό κείμενο, το συγγραφέα του, την εποχή κατά την οποία συντίθεται κ.ά.

Επιπλέον η πρόσβαση σε **on-line** λεξικά επιτυγχάνει τη γλωσσική εξομάλυνση και κατανόηση εννοιών που σε συνδυασμό με τα παραπάνω μπορεί να καταλήξει στο επιθυμητό αποτέλεσμα, την αισθητοποίηση του κειμένου.

Παράλληλα η αξιοποίηση των Νέων Τεχνολογιών παρέχει τη δυνατότητα εφαρμογής των σύγχρονων διδακτικών προσεγγίσεων στη διδασκαλία της λογοτεχνίας και την υιοθέτηση σύγχρονων διδακτικών μοντέλων και μεθόδων. Τα εργαλεία των ΤΠΕ και κυρίως το διαδίκτυο, που προκαλεί αλλαγή στον τρόπο γραφής και μελέτης του λογοτεχνικού κειμένου, μπορούν να αξιοποιηθούν στην κατεύθυνση της διερευνητικής και ανακαλυπτικής μάθησης.

Το δίκτυο των υπολογιστών μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο διερεύνησης και ανακάλυψης και όχι ως μια αποθήκη γνώσεων από την οποία ο μαθητής θα τις αποκομίσει. Επιπρόσθετα, μπορεί να αξιοποιηθεί στην κατεύθυνση της συνεργατικής μάθησης, όπου στη συνεργατική προσπάθεια, την ομαδική άμιλλα, τον καταλυτικό ρόλο του δασκάλου και την πρωτοβουλία των μαθητών, μπορεί να προστεθεί η δυνατότητα επικοινωνίας των μαθητών στο ίδιο ή διαφορετικά σχολεία, η δυνατότητα πρόσβασης σε παλαιότερες εργασίες άλλων μαθητών, του ίδιου ή άλλων σχολείων και η δυνατότητα πρόσβασης σε πηγές μέσα από το παγκόσμιο διαδίκτυο.

Έτσι το δίκτυο αποτελεί μέσο ενδοσχολικής, διασχολικής και παγκόσμιας επικοινωνίας και συνεργασίας. Η ανάδειξη του μαθητή ως δημιουργού-συνδιαμρφωτή του λογοτεχνικού κειμένου μπορεί να επιτευχθεί με την επαφή του με την λογοτεχνία που είναι γραμμένη ειδικά για το διαδίκτυο και αφού γνωρίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της που τη διαφοροποιούν από τη συμβατική λογοτεχνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται στη διδακτική προσέγγιση ο ενεργητικός ρόλος του αναγνώστη σύμφωνα με τις νέες αντιλήψεις της αναγνωστικής θεωρίας.

Εν κατακλείδι ίσως οι ΝΤ να επιδρούν αρνητικά στο λυρισμό ενός λογοτεχνικού κειμένου. Όταν όμως χρησιμοποιούνται στην εκπαιδευτική διαδικασία επικουρικά λόγω της διαθεματικής και διεπιστημονικής προσέγγισής αλλά και λόγω της πολυμεσικής διδασκαλίας, μπορούμε να δεχθούμε ότι προωθεί τη διδακτικής της.

Η πρακτική σε σχολεία και πανεπιστημιακά ιδρύματα υπόσχεται μια σχέση συμφιλίωσης της λογοτεχνίας με τις νέες συνθήκες αξιοποιώντας τη δυναμική των Νέων Τεχνολογιών. Προβληματισμοί και ερωτηματικά παραμένουν και όλα δοκιμάζονται στην πράξη.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

«Οι ΤΠΕ στην Εκπαίδευση», Τόμος Β', Επιμ. Α. Δημητρακοπούλου, Πρακτικά 3ου Συνεδρίου ΕΤΠΕ, 26-29/9/2002, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Γιακουμάτου Τ, - Νικολΐδου Σ., «Η λογοτεχνία μπροστά στην πρόκληση του διαδικτύου. Μια μελέτη αναγνωστικής συμπεριφοράς του κοινού απέναντι σε ένα υπερκείμενο», <http://www.netschoolbook.gr>

Γιακουμάτου Τερέζα, στο «Δίκτυα και οθόνες – Βήματα προς μια νέα σχέση με τον γραπτό λόγο», Περιοδικό Φιλολογος, αρ.τ. 107, σελ. 126-135 Άνοιξη 2002.

Καραόγλου Χ. Λ., Ζητήματα Διδασκαλίας της Λογοτεχνίας, Φιλολογος, αρ. τ. 89, Φθινόπωρο 1997.

Νικολαΐδου Σ. – Γιακουμάτου Τ., «Διαδίκτυο και Διδασκαλία», Αθήνα, Κέδρος, 2001.

ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών, Αθήνα, 2001, αρ.

Χοντολίδου, Ε., «Εισαγωγή στην έννοια της πολυτροπικότητας», Γλωσσικός υπολογιστής, τ. 1, τευχ.1, Θεσσαλονίκη, 1999.

Barthes Roland, "La morte de l' auter" στο Essais critiques IV (Paris 1984)

Barthes Roland, «Το αρχικείμενο»

Delany, Paul & Landow, George (eds). *Hypermedia and Literary Studies*. London, The MIT Press, 1994

Jacobson R., «Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας», Εστία Αθήνα, 1998.

Joyce M. *Afternoon, a story*, Eastgate Systems Inc

Kernan Alvin, «Ο Θάνατος της λογοτεχνίας», Νεφέλη, Αθήνα, 2001.

Roland Barthes, «Εικόνα – Μουσική – Κείμενο», Πλέθρον, Αθήνα, 1988.

Roland Barthes, Το αρχικείμενο.

www.snikolaidou.gr,

www.greekbooks.gr,

<http://www.macedonia.org.uk/bakolas>

<http://www.xanadu.com.au/xanadu/>

<http://www.netschoolbook.gr>